

Е. А. Кравченко

ТАВРИ У ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ ПРО КРИМ І ТАВРИКУ

Антична літературна традиція, що зародилася задовго до знайомства греків із місцевим варварським населенням Криму, на засадах давніх міфологічних уявлень створила у суспільній думці еллінів стереотипне уявлення про жителів Таврики, як про дикі жорстокі племена (що, можливо, відповідає рівню їхнього суспільного розвитку), пов'язавши з ними свій суто грецький міф про Іфігенію¹. Таке перенесення алегоричного смислу на реально існуючий народ не було випадковим. З кінця VI ст. до н. е. античні філософи почали науково адаптувати і пояснювати давні поеми, епоси і міфи у пошуках захищеного алегоричного, морального і фізичного смислів². На таке поєднання міфу з об'єктивною реальністю вказував ще Страбон, кажучи, що елліністичні історики не могли сповістити нічого цілком певного через свою наївність і любов до міфів. „Вони вирішили зробити свої твори приємними, розповідаючи як історію те, чого ніколи не бачили і про що не чули, або, принаймні, чули не від людей обізнаних, прагнучи до того, щоб утішити або викликати подив” (Strabo, XI, 6: 2, 3)³. Подібної думки тримався і Фукидід, критикуючи логографів, які „нагромаджували свої розповіді опікуючись не стільки істиною, скільки приємним враженням для слуху” (Thuc., I, 21, 1). Як писав А. І. Немировський, античний історик відрізнявся від міфографа тим, що він не просто викладав оповідки, а висловлював власний погляд на події, що збереглися у формі міфів⁴. Проте це лише частково допомагає відокремити історичні події від історичного міфу. Інакше кажучи, твори античних авторів насамперед є джерелами з історії суспільної думки давніх греків та римлян; дані ж, що надаються стосовно варварських народів країни ойкумени мусять бути перевіреними іншим видом історичних джерел, найдостовірнішими з яких є археологічні. Таке специфічне джерело, як давні тексти, потребує дуже уважного підходу до літературної традиції, яка базується на сталих стереотипах, сформованих у суспільстві. Не позбавлено цих стереотипів як певних аксіомарних понять і бачення античних авторів. Проте ті крихти інформації, що дійшли до нас із глибин віків і дивом збереглися, ні в якому разі не можна ігнорувати: це безцінний матеріал, аналіз якого надає змогу доповнити археологічні дані свідченнями сучасників і врахувати їхній погляд на перебіг сучасних їм подій.

Давні тексти є невід'ємною частиною і породженням свого культурного середовища. Цікаву думку з приводу функціонування культури висловив Г. Гадамер⁵. Грунтуючись на твердженні Ф. Ніцше про те, що культура може розвиватися лише в окресленому міфом горизонті⁶, він убачає життєву умову будь-якої культури в міфі. Так, сократівське раціоналістичне новаторство невіддільне від його моралістичної консервативності, а тому його думка безупинно мала традиційний міцний зв'язок з міфологією, „мудрістю народу”⁷. Міфологічна основа наукових постулатів чи то, як метафора, присутня у текстах античних

філософів, що особливо проявилось за Сократа. Діяльність софістів і згодом Сократа призвели до формування сталої стрункої ідеології, абсолютно не примітивної, сформованої не лише емпірично, а й вивіреної реальним історичним моментом і аналізом досягнутих результатів, яка отримала форму вже у пост-сократівський час. Поява різних філософських течій основним чинником мала саме символічність грецької міфології. За твердженням Г. Г. Шпета, „Гомер... на все життя грека, як про це свідчить Платон, лишався джерелом його моральних і політичних принципів, застосування яких потребувало не лише простого відтворення віршів, а й тлумачення їх”⁸. І у софістів, і у Платона питання про значення слів і про їх тлумачення пов’язується з проблемами пізнання і логіки. Для Платона і Аристотеля питання про слова, думки і речі було одним зв’язаним питанням⁹. Ф. Ф. Зелінський, характеризуючи давньогрецьку релігію, писав, що на відміну від канонічних книг світових релігій, які вийшли завдяки наявності засновника релігії і могутнього духівництва, яке оберігало її чистоту від вторгнень, давньогрецька релігія цього не мала: „у цьому її сила і в цьому її слабкість. Саме поняття „канону” було в цій області органічно противно волелюбному духу елліна”¹⁰. Останнє надзвичайно важливе для розв’язання проблеми перенесення образу і смислу з суто міфічної канви на реальну ситуацію. Оскільки під такого плану варіативність підпадала й ідеологія, як зазначалося вище, неподільно пов’язана з міфологією, причиною такого переносу можна вважати саме її потреби.

Ще одним важливим питанням є визначення смислу, що вкладався греками у поняття „етнос”. Воно вживається стосовно людських спільнот у різних значеннях – за принципом об’єднання, за походженням, за родом діяльності, але ніколи за соціальною організацією. Із появою поліса, як форми соціальної організації, його громадяни втрачають найменування „етнос”, досягнувши соціально-економічної і політичної інтеграції всього етносу, що живе у тій області¹¹. Це, з одного боку, надає поняттю значення додержавної (дополітичної) форми об’єднання колективу, а з іншого, робить його значення набагато ширшим за спільність за походженням. І, якщо семантика цього поняття всередині грецької культури, чи то йдеться про реальну історичну подію, чи міфічну оповідку, є вловимою, то смисл, вкладений щодо зовнішнього не еллінського світу, може вбирати у себе всі можливі значення, вживані як свідомо, так і маючи на увазі широке абстрактне поняття.

З усіх писемних джерел, що дійшли до нас з того часу, у дослідженні використано саме оригінальні, якими є повідомлення грецьких письменників, що датуються не пізніше II ст. до н. е., а також матеріали епіграфіки¹². Така верхня хронологічна межа зумовлена фіналом пам’яток, що пов’язуються з кизил-кобинською культурою у Криму. Зазначений проміжок часу відповідає архаїчній, класичній та елліністичній добі історії Античної Греції і антики Північного Причорномор’я зокрема.

Північне узбережжя Чорного моря або Понта Евксинського, як називали його давні греки, ймовірно, було відоме античним мореплавцям ще задовго до появи тут грецьких поселень. Знана за гомерівською „Одіссеєю” бухта лестригонів і Телепіл, столиця царя Лама (Hom., Od., X, 77–99), багатьма дослідниками локалізується на північних землях на основі згадки про короткі північні ночі, вказується її візуальна подібність до Балаклавської бухти¹³. Проте перші

цілком певні географічні свідчення про Кримський півострів з'являються у давніх переігессах не раніше VI ст. до н. е. У Гекатея Мілетського, автора VI–V ст. до н. е., в описі Європи вперше згадується місто Керкенітида, а Кримський півострів він уявляє у формі натягнутого скіфського лука (Hec., fr. 153, Steph. Byz.; fr. 163, Amn. Marc., XXII, 8). Геланік Митиленський, автор V ст. до н. е., лишив опис Боспору Кіммерійського (Керченської протоки), згадуючи амазонок, синдів, меотів-скіфів, що живуть на його берегах (Hel. fr. 92, Schol. ad Apoll. Rhad., IV, 322; fr. 92, Tzet ad Licophr., 1332). Попри засвідчену в джерелах популярність міфу про Іфігенію, ці два найдавніші автори не згадують ані Таврику стосовно Криму, ані народ таврів. Це дає можливість припустити пряму залежність ототожнення міфічної землі з Гірським Кримом від колонізаційної діяльності греків, а саме, – освоєння Кримського узбережжя античної ойкумени.

Найповнішу інформацію про таврів і Таврику надає Геродот. Його відомості належать до V ст. до н. е. і містять інформацію про Скіфію. Згадки про Крим і його населення є менш об'єктивними і ґрунтовними, але лишаються найповнішими серед інших джерел, принаймні того часу. За Геродотом, Таврика обіймає територію від Керкінітиди до Скелястого півострова (тобто гористу частину Південного Криму), яку він називає країною таврів (Herod., IV, 99). Щодо Південного Криму він повідомляє, що “цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру” (Herod., IV, 99). Наголосивши на повідомленні, що країна „тягнеться вздовж моря і є гірською та заходить у Понт” (Herod., IV, 99), він продовжує звідти лінію на схід і фіксує крайню точку країни таврів – Скелястий півострів (Керченський півострів). На північ від таврів Геродот розміщує скіфів (Herod., IV, 100). У Геродота згадується також рів „сліпих”, що тягнеться від Таврських гір до Меотійського озера в тому місці, де воно має найбільшу ширину (Herod., IV, 3). Цей рів має бути північно-східним кордоном Таврики, але локалізація його дуже проблематична. Геродот каже, що рів виходить до гавані, яка називається Кремни, і розташована на землі вільних скіфів.

Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е., локалізує таврів на мисі материка, під яким можна розуміти південну й південно-західну частину Кримського півострова. Над таврами він розміщує скіфів – від зовнішнього моря на заході (ймовірно, Чорного) до Меотійського озера. Керченський півострів він також вважає скіфською землею. У таврській землі Скілак згадує й еллінів, зокрема емпорій Херсонес, а також мис Баранячий Лоб (Ай-Тодор), який він також вважає населеним еллінами (Scyl., Euror., 68).

Окрім згадок в античних текстах, існує кілька повідомлень про місцеве населення Криму в епіграфіці. Перше належить до III ст. до н. е. Це почесний напис на мармуровій плиті, встановленій на честь Діви, яка врятувала херсонеситів від неочікуваного нападу сусідніх варварів (ІРЕ, 1², 343; фонди НЗХТ, інв. № 3609)¹⁴. Із тексту незрозуміло, які саме варвари маються на увазі: можна припустити і скіфів, і таврів, і інші народи. Друге міститься в декреті на честь Діофанта, який датується II ст. до н.е. (ІРЕ, 1², 352; Державний Ермітаж, інв. № X.1878.1)¹⁵. У тексті повідомляється, що під час Мітрідатівських війн Діофант підкорив собі навколишніх таврів і на тому місці заснував місто. Окрім того, там уперше згадується народ реक्सиналів, союзників Паллака, які, за однією з гіпотез, є роксоланами пізніших текстів. Відомо також кілька бос-

порських написів зі згадками таврів – надгробок тавра Тихона, що датується V ст. до н. е. (КБН. 114)¹⁶ і боспорський декрет часу Перисада I (КБН. 113)¹⁷, який вказує на розміщення кордону Боспорського царства з територією таврів на захід від Феодосії.

Інші античні джерела, що датуються до II ст. до н. е., не містять якихось географічних відомостей поряд із етнонімом таври. Проте навіть ці нечисленні згадки дають можливість констатувати, що греки знали південну частину Криму і плавали вздовж північного узбережжя Чорного моря ще за часів архаїки і, цілком можливо, раніше. Таври починають фігурувати у писемних джерелах як населення кримського півострова лише в V ст. до н. е. До цього часу вони не згадуються поміж інших народів Надчорномор'я. Таврська земля в V ст. до н. е. локалізується на території Південного Криму від Керченітиди на заході по лінії гір (?) до Феодосії або Керченського півострова (району рову „сліпих”). Цілком імовірно, що згодом, але не раніше IV ст. до н. е., територія кримського населення, що в грецькій античній традиції отримало назву таври, зменшилася зі сходу, що пов'язано із просуненням на ці землі скіфів. Приблизно у цьому ж районі розміщувалися таври за часу еллінізму¹⁸.

При перегляді матеріалу, щодо етнографії і суспільного життя таврів, виділяються дві основні групи джерел. Це джерела, що відображають певні міфологічні сюжети, і такі, що стосуються саме звичаїв і стилю життя людності, яка населяла гірську частину Криму. Оскільки міфологічний матеріал є дуже специфічним і вимагає особливого й окремого дослідження, використано ті відомості, що вказують на певні риси життя гірськокримського населення.

Ще одним джерелом, яке згадує таврські звичаї, є „Іфігенія в Тавриді” Еврипіда (жив у 480–406 рр. до н. е.). Спільні риси у зображенні таврських звичаїв Еврипіда і Геродота, вірогідно, пояснюються однаковими умовами формування світогляду авторів, що писали свої твори приблизно синхронно. У названій трагедії, присвяченій безпосередньо таврській землі, помітно виділено моралістичні засади античного суспільства, де Еврипід вустами Іфігенії промовляє, що „мешканці цієї країни, що самі були людиновбивцями (або людоїдами), приписують богині ганебний звичай” (Eurip., *Iph.*, 389–390), що свідчить про певну традицію в літературі, але й має, ймовірно, історичні фактичні корені. Трохи пізніше, у 90-ті роки IV ст. до н. е.¹⁹, у Платона в діалозі „Кратіл” зустрічаємо цілком стереотипне уявлення також суспільного характеру: „а вказує воно (ім'я Орест. – Е.К.) на суворість його природи і дикість – таким буває хіба що житель гористого краю”²⁰. За римського періоду те саме зустрічаємо у промовах Цицерона стосовно звичаїв варварів і таврів у тому числі (Cicero., *De Re Pub.*, II, 9, 15).

Геродот, описуючи таврські звичаї, переповідав легенду про Іфігенію (Herod., IV, 103), основною богинею таврів називав Діву, згадував людські жертви цій богині та її святилище на скелі. Однак є деякі відомості, що, можливо, є переповіданнями почутого від греків, які мешкали або бували у Тавриці, як то обряд відрубання голови у жертви чи вбитого ворога і насадження її на палю (Herod., IV, 103). Проте навряд чи слід його пов'язувати з Дівою або Іфігенією, як таврською богинею, оскільки цей дуже давній культ має грецькі корені.

Щодо соціального життя таврів, то у Геродота згадуються їхні царі, які були відносно незалежними від скіфів на момент походу Дарія в Скіфію, а прохання

про допомогу таврів скіфам свідчить швидше про дружні або союзницькі стосунки, аніж про підлегле становище перших (Herod., IV, 102, 119).

У джерелах IV і III ст. до н. е. нових відомостей про звичаї таврів немає. Вони продовжують міфологічну традицію про Іфігенію, що загалом зводиться до початкового міфу (Call., Hymni, III, 173–174, 284–258; Licophr., Alex., 186 – 201, fr. 92 (Tzetz. ad Lycophr., 1332)).

Фрагментарні відомості про звичаї місцевого населення Південного Криму належать автору другої половини III ст. до н. е. Аполлонієві Родоському в епічній поемі „Аргонавтика”, написаній на свідченнях Ефора, можливо на матеріалі, отриманому через свого старшого сучасника Німфодора Сіракузького (Apoll. Rhod., III, 843–872, 1213–1224). У схоліях зустрічається інтерпретація назви Чорного моря як негостинного, оскільки воно було оточене піратами (Schol. ad Apoll. Rhod., II, 548), до яких ще Геродот зараховував і таврів (Herod., IV, 103).

У „Землеписі” Скімна Хіоського, що приписується також Маркіану Геранійському, за джерелами Ефора і Деметрія Калатійського, складеному у III–II ст. до н. е.²¹, про таврів повідомляється, що це був народ численний, який любить кочове життя в горах; народ варварів і вбивць, які вмилоствляють богів нечесними діяннями (Schn., Per., 822–830). Друга частина цього повідомлення для античних авторів вже є традиційною, тоді як перша дає можливість припустити, що таври займалися відгінним скотарством.

Етнонім „таври”, прив’язаний до території і цілком реальний, з’являється у грецьких джерелах у V ст. до н. е., тоді як опис земель і перелік народів Надчорномор’я фактично не змінюється. Поряд із цим етнонімом згадується матеріал, що належить до міфологічної традиції про Іфігенію. Ймовірно, для греків ці два поняття були міцно пов’язані, з одного боку, із літературною традицією, а з іншого – з міфологією, а саме з історичним міфом, що в усіх пізніших своїх варіантах сходиться на Троянському епічному циклі.

Існування зв’язку між походженням назви „таври” і божеством Артемідою Таврополос, що неодноразово аналізувався у науковій літературі²², спостерігається також у ономастиці, етнонімії і топонімії античних текстів, що накреслює головні тенденції формування різних міфологічних традицій і напрямів.

До догомерівської традиції належать свідчення Стасіна з його „Кіпрських сказань”. Там згадуються Іфігенія, Артеміда, Таврида і поруч з ними таври. Будь-якої прив’язки до реальної території немає. Цю традицію відносять до міфології малоазійських греків (Stasin., (Procl I) Cyprei)²³.

У Гомера таври не згадуються, але вони фігурують у пізніших схоліях до його „Одисеї” та „Іліади”. Окрім згадок про Іфігенію, Тавриду і Скіфію (Schol. ad Hom., II, I, 108 (Cramer III, 4)), вже у Євстафія знаходимо північний народ таврів та Артеміду Таврополос (Eusth., Schol. ad Hom., II, II, 481 (S. 259, 7 Sll)). В. В. Латишев виводить традицію зображення Артеміди волопаскою (таврополою) від культу бика, що був поширений у Фракії та Малій Азії і коренями своїми сягав у крито-мікенський світ²⁴. Не вдаючись у проблему культу бика і відзначивши існування малоазійської традиції, зазначимо, що, на наш погляд, таке пояснення появи назви таврів є більш реальним, аніж наведене Е. І. Соломонік²⁵.

До згадок VI–V ст. до н. е. можна віднести лише пізніші схолії до Піндара та Есхіла. У схоліях до Піндара згадуються Скіфія, Артеміда Істрійська, істрійські

таври, Геракл, гіпербореї, витоки Істра (Schol. ad Pind., Olimp., III, 24 (13) Sll). В іншому місці згадуються Артеміда, Іфігенія, Авліда, Іліон, Скіфська земля, таври і о. Білий (Schol. ad Pind., Nem., IV, 79 (49)).

Цікаво, що жодних згадок про таврів немає у Гекатея, який подає досить реальні свідчення про Причорномор'я. З іншого боку, така постановка питання пояснює цілком еврипідівську традицію в етногеографії таврів Геродота. Еврипід у трагедії „Іфігенія в Тавриді” поєднав кілька міфологічних традицій. Один із фрагментів висвітлює зв'язок з Афінами, де поряд з Таврійською землею містяться згадки про Афіни і Афіну, Кастрійський хребет, Али, Елладу і Артеміду, богиню Таврополу (Eurip., If., 625–626, 1446–1457). Окрім того, добре простежується троянський цикл: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, таври. Він уже традиційно розташовує таврів у Скіфії (Eurip., Ifigen., 28–41). У схоліях до софоклівського „До Аента” традиційно знаходимо Таврополу, Артеміду і таврів у Скіфії (Schol., ad Sophl., Ad Ayaent, 172).

Геродотівська традиція постає вже сформованою на основі тих уявлень, що були охарактеризовані вище. Це троянський цикл (Herod., IV, 99, 103), скіфська міфологія (Herod., IV, 102, 119), географічні уявлення (Herod., IV, 99, 100). У Геродота вперше згадується Діва саме як таврська богиня (Herod., IV, 103), однак культові ознаки вона має такі ж, як і Артеміда Таврополос. Більш доцільно розглядати цей культ як безперечно грецький, що сягає коренями глибини віків²⁶, тим більше, що будь-які спроби розшукати його сліди у місцевого населення Криму не мають переконливих результатів. Так само варто розглядати і назву “таври” як цілком міфічного народу, що був ототожнений із місцевим населенням Південно-Західного Криму вже під час грецької присутності на півострові²⁷.

Уже геродотівську традицію наслідував Псевдо-Скілак, автор IV ст. до н. е. Напевно, він добре знав географію Криму, але в його відомостях таври вже чітко, слідом за Геродотом, прив'язуються до справжнього населення і території (Scyl., Europ, 68).

Досить цікаві відомості надає Калімах (IV–III ст. до н. е.). У його гімні „До Артеміди” поєднуються згадки про таврів, що мають вже тенденційний характер, і легенда про зруйнування кіммерійцями храму Артеміди в Ефесі (Call., Hymni, III, 173–174, 248–258). У пізніших схоліях до Калімаха зустрічається вже трансформована назва „тавроскіфи” (Schol. ad Call., III, 174).

В Аполлонія Родоського, автора другої половини III ст. до н. е., у „Поході Аргонавтів” простежується традиція іншого міфологічного циклу, вірогідно, давнішого – аргонавтики. Тут перетинаються культу Артеміди – Гекати – Персефони – Диви (Apoll. Rhod., III, 1213–1224), а в пізніших схоліях до цього твору описується родовід міфічних героїв, що включає богів, героїв, а також таврів, царем яких був Персей (Schol. ad Apoll. Rhod., III). Ці свідчення є типовим прикладом історичного міфу, про який писав І.І. Толстой²⁸.

У схоліях до Лікофронової „Олександри” продовжується геродотівська традиція і згадуються Скіфія, Таврида, Авліда, Іфігенія, елліни (Schol. ad Lycophr., 186, 192). Те саме зустрічаємо в „Землеписі” невідомого автора, що приписується Скімну Хіоському, автору III–II ст. до н. е.²⁹. Поруч із таврами, що вживаються як етнонім, він описує Таврику з містом Херсонес Таврійський, згадуючи при цьому легенду про Іфігенію (Schn., Per., 822–830, 831–834).

В автора II ст. до н. е. Нікандра у творі „Перетворення” зустрічається синтез вже кількох міфологічних традицій – троянського циклу та аргонавтики і су-

часних йому географічних уявлень. В ономастиці присутні імена Іфігенії, Тезея, Єлени, Зевса, Клітемнестри, Агамемнона, Артеміди, Фоанта, Ахілла і Орсілохи; в етнонімії – ахейці і таври, однак вже як тубільний кочовий народ; у топонімії – Авліда, Евксинський Понт, острів Левка (Nic., Fr. 58, Schn (Ant. Lib., Met.coll., 27)). Агатархид у творі „Про Егірейське море” також продовжує традицію троянського циклу, згадуючи Іфігенію, Авліду і таврів (Agatarh., Egitr., I, 443. 2 (Bekk., 443.1)). І, нарешті, у Діонісія Митиленського, автора II–I ст. до н. е., простежується традиція аргонавтики (Геліос, Персей, таври, Геката, пустелі, Еет, Кірка) (Dion. Mit., fr. 4 (Schol. ad Apoll. Rhod., III, 200)).

Останнє свідчення, яке варто розглянути, хоч і не вписується у виділені нами хронологічні межі, але є суттєвим доповненням до „Кассандри” Лікофрона. Це пояснення Ісакія або Іоанна Цеца, що датуються XII ст.³⁰. У його творі поєднуються геродотівська традиція, троянський цикл і аргонавтика. Ономастика: Орест, Пілад, Іфігенія, Артеміда, цар Фоант, Агамемнон, Тезей, Єлена, Клітемнестра, Астінома, Хріс. Етнонімія: таври (частина скіфів), тавроскіфи. Топонімія: Скіфія, Іліон, Хрісопіль (Tzet. ad Lycophr., 1374).

За римського часу писемні джерела хоч і продовжують згадувати народ таврів на території Кримського півострова, але ніяких нових даних не містять. Страбон, який найдокладніше оповідав про Таврику, згадував таврів лише у минулому часі³¹, як розбійників у Бухті Символів (Балаклавська бухта) (Strabo, VII, 4, 2) і мешканців гір на захід від Феодосії (Strabo, VII, 4, 4), а також називав скіфським плем'ям таврів населення Малої Скіфії або степового Криму (Strabo, VII, 4, 5), відрізняючи їх від скіфів (Strabo, VII, 4, 7–8).

Огляд усього матеріалу дає можливість зробити висновок про існування в конкретних текстах традиційного для античності підходу, що з'явився ще за Платона. Міфологічні уявлення простежуються майже в усіх творах античних авторів. Це і є причиною пізнішого синтезу міфологічних, географічних та етнографічних уявлень у грецькій античній традиції і появи етноніму “таври” в давніх текстах. Як свідчать джерела, узбережжя Чорного моря було відоме грекам ще за часи архаїки. Згадуються місцеві народи і племена, однак назва таври як етнонім з'явилася лише у V ст. до н. е. З цього часу таврами греки безперечно називали місцеве населення передгір'їв і гір Південного Криму, яке лишило кизил-кобинську культуру. Однак цей етнонім має визначати те населення, з яким греки безпосередньо зіткнулися під час заснування перших міст у Західному Криму, а також у Східному, що хронологічно припадає на середину – останню чверть VI ст. до н. е. Цілком можливо, що в той час деякі поняття, в тому числі і міфологічні, втратили своє семантичне навантаження і поняття таври отримало інший цілком певний сенс – ним називали тубільців Кримських гір і передгір'їв. У текстах цього часу зустрічаються свідчення про звичаї, суспільний розвиток і зовнішні контакти населення Південного Криму.

¹ Детальніше див.: Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте. – Пг., 1918. – 164 с.; Русяева А. С., Русяева М. В. Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – 208 с.

² Шпет Г. Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст за 1989 г. – М., 1990. – С. 232.

³ Пьянков И. В. Средняя Азия в античной географической традиции. – М., 1997. – С. 8.

⁴ Немировский А. И. Теоретические аспекты античной историографии // ВИ, 1982, № 2. – С. 61.

⁵ Гадамер Г.-Г. Миф и разум // Г.-Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. – М., 1991. – С. 95.

- ⁶ Ницше Ф. Соч. в 2-х т. Т. II. – М., 1990. – С. 733–735.
- ⁷ Фролов Э. Д. Огни Диоскуров. Античные теории переустройства общества и государства. – Л., 1984. – С. 101.
- ⁸ Шпет Г. Г. Указ. соч. – С. 232.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Зелинский Ф. Ф. Древне-греческая религия. – Пг., 1918. – С. 5.
- ¹¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. – СПб., 1897. – С. 24 та ін.
- ¹² Тексти античних авторів, окрім оговорених у тексті, подаються за виданням: Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1947–1950, у перекладі В. В. Латишева. Тексти Геродота подані за виданням: Геродот. Історії в 9-ти книгах. / Переклад, передмова і коментарі А. О. Білецького. – К., 1993. – 572 с. Найповніший огляд античних текстів по давній Тавриці див.: Дьяков В. Н. Древняя Таврика до римской окупации // ВДИ, 1939, № 3. – С. 72–86, по таврійській богині див.: Толстой И. И. Остров Белый...; Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч.
- ¹³ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 1. – С. 281, прим. 1.
- ¹⁴ Детальніше див.: Виноградов Ю. Г. Херсонесский декрет о „населении Диониса” IosPE II 343 и вторжение сарматов в Скифию // ВДИ. – 1997. – № 3. – С. 104–124.
- ¹⁵ Детальніше див.: Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ – 1987 – № 1. – С. 55–78.
- ¹⁶ Детальніше див.: Щеглов А. Н. Финал кизил-кобинской культуры и поздняя история тавров // Скифы, хазары, славяне. Древняя Русь. Междунар. науч. конф. памяти М. И. Артамонова. Тез. докл. – СПб., 1998. – С. 66–70.
- ¹⁷ Детальніше див.: Там само.
- ¹⁸ Ольховский В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА. – 1981. – № 3. – С. 54.
- ¹⁹ Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона // Платон. Соч. в 4-х т. Т. 1. – М., 1990. – С. 44.
- ²⁰ Платон. Соч. в 4-х т. Т. 1. – М., 1990. – С. 627.
- ²¹ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 309.
- ²² Толстой И. И. Остров Белый... – С. 164 ; Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч.
- ²³ Латышев В. В. Известия... // ВДИ – 1947. – № 1. – С. 296.
- ²⁴ Латышев В. В. Известия... // Там же. – С. 286, прим. 1.
- ²⁵ Соломонік Е. І. Таври і Тавріка (про походження етноніма і топоніма) // Археологія. – 1976. – Т. 20. – С. 49.
- ²⁶ Толстой И. И. Остров Белый...
- ²⁷ Русяева А. С., Русяева М. В. Указ. соч. – С. 52.
- ²⁸ Толстой И. И. Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса. – М., 1958. – С. 45.
- ²⁹ Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 310.
- ³⁰ Латышев В. В. Известия... // Там же. – С. 267.
- ³¹ За перекладом В. В. Латишева: Латышев В. В. Известия... // ВДИ. – 1947. – № 4. – С. 236–306.